

קיצוץ תולדות האנושות

רב-המכר האינטלקטואלי הבינלאומי של יובל נח הררי
מכיל מתקפה מסוכנת וחסרת יסוד על המוסר ועל
הרציונליות | נדב שנרב

יובל נח הררי, קיצור תולדות האנושות

דביר, 2011

426 עמ'

שני דברים ממלאים את רוחי בקסם וביראה גדלים והולכים ...
כוכבי השמיים שמעליי, והחוק המוסרי שבפנימיותי.

- עמנואל קאנט, ביקורת התבונה המעשית

ספרו של יובל נח הררי 'קיצור תולדות האנושות', הפך זה מכבר לתופעה תרבותית,
לרב-מכר אדיר הן בארץ הן בעולם. באיחור מסוים ניגשתי גם אני לקרוא אותו.
בספר שני דיונים עיקריים. הראשון הוא סקירה, על בסיס הידע ההיסטורי

פרופ' נדב שנרב הוא מרצה וחוקר במחלקה לפיזיקה של אוניברסיטת בר-אילן.

והארכאולוגי העכשווי, של "עלייתו של האדם", מסוג מזרז משהו של שימפנזה למין הדומיננטי ביותר על פני כדור הארץ ושל השתכללות דרכי הארגון החברתי שלו. חלק זה בעבודתו של הררי יפה ומעניין, וגם אם מצאתי בו פה ושם טעויות עובדתיות, הן אינן מאפילות על כך שמדובר בהצגה ראויה והוגנת. לא פעם מצאתי את עצמי עוקב אחרי טיעונו של הררי ואומר בליבי "רגע, אבל זו רק ספקולציה! מי יכול להיות בטוח שבאמת היה כך וכך?" ובאמת, לאחר חצי עמוד, הגעתי לקטע שבו הררי עצמו מבהיר את הדברים: זו רק ספקולציה, קשה לדעת, יש גם נתונים סותרים וכו'.

אבל הררי מצמיד לסיפור ההיסטורי והפרהיסטורי שלו דיון נוסף: שורת פרקים וקטעים העוסקים בפילוסופיה מדינית, שבהם הוא מציע את משנתו לא רק ביחס למצוי אלא גם ביחס לראוי בשלל שאלות הקשורות לארגון החברתי של אנשים ולערכי דת ומוסר בכלל. נמצא בספרו ניתוח של מושגים משפטיים, הגדרה של "דת", דיון בחסרונותיו ויתרונותיו של האימפריאליזם, באפליה של שחורים ונשים, בשאלת הזכויות הטבעיות של בני האדם, בשאלות הקשורות לארגון הכלכלי של החברה ועוד ועוד. נדמה שהמסקנות הברורות היחידות העולות מן הספר, הכיוונים שעליהם הררי ממליץ במיוחד, הם צמצונות כבחירה מוסרית ובודהיזם כשיטה רוחנית.

קל להבין כי מסקנות כאלו אינן נגזרות באופן חד-ערכי מן העובדות המוצגות על ידי היסטוריון כלשהו, אלא אם כן אלו, העובדות, נעטפות במעטפת עבה של פרשנות, שאותה – וזו מטרתה של ביקורת זו – ראוי לבחון. אם לתמצת את ההסתייגויות שלי על רגל אחת, הדיון השני של הררי, אותם פרקים העוסקים לא בעבר אלא בהווה, איננו מקצועי, איננו הגון, ולמיטב הכרתי גם איננו נכון.

למה אני קורא חוסר מקצועיות?

ניקה לדוגמה אחת מן השאלות שהררי דן בהן: שאלת "זכויות האדם" או מה שכונה בעבר "זכויות טבעיות", כלומר ההנחה כי לאדם באשר הוא אדם "מגיע" איזה סל של זכויות מן השליט המדיני, והשאלה שנותר לנו לברר היא מהן הזכויות הללו. אין מדובר בבעיה חדשה, כמובן, אלא בשאלה המרכזית של הפוליטיקה והפילוסופיה ב-400 השנים האחרונות. מי לא כתב על השאלה הזו, או על בעיות הקשורות אליה קשר הדוק? ג'פרסון ובנת'ם, מקיאולי והובס, קאנט ופיכטה, היעקובינים ועגולי הראש, הוגי הנאורות בצרפת ושמרנים קתולים קנאים – לכולם היה מה לומר בנושא. שכן הוא קשור בטבורו לשאלת היחס בין הריבון לאזרח וממילא גם לעיצובה של המדינה המודרנית. פרט לג'פרסון, איש מהוגי הדעות הללו, ואפילו לא הוגים מודרניים יחסית שניסו לתת סיכום כלשהו לעמדות השונות – ליאו שטראוס, ישעיה ברלין, אלסדייר מקינטאיר – לא זכה להיכנס לדיון אצל הררי.

כוחן של מוסכמות חזק מכוחם של מבנים. האקרופוליס באתונה, הפוליס היוונית הידועה ביותר / צילום: Alexander Savin
רשיון SA 3.0 CC BY

כתוצאה מכך, כמה מקטעי הספר (יוזכר במיוחד הדיון הלעגני שהררי מייחד להצהרת העצמאות האמריקנית בעמ' 116–120)² הם רדודים באופן מחפיר, ומתעלמים ממאות שנים של היסטוריה של הרעיונות.³

מפתה להזכיר כאן את דיווחו של מחבר הספר כי כאשר היסטוריונים נפגשים בקפיטריה הם "מרכלים על הפרופסורית שבעלה בוגד בה, על המריבה האיזומה שפרצה בין הדיקן לראש החוג, או על השמועות המתרוצצות שזה וזה מעל בכספי קרנות המחקר שלו" (עמ' 33).⁴ אולי היה כדאי שההיסטוריונים בכל זאת יקדישו קצת יותר זמן לנושא המשמים של צבירת ידע על מאורעות שקרו בעבר.

בנקודה זו יכול הטוען לטעון כי ביקורתי טרחנית ונטפלת לזוטות. ספרו של הררי מיועד לציבור הרחב, וככזה איננו מחויב למנהג האקדמי הנוקדני של הפניה מסודרת למקורות וציטוטים, ומספיק להביא בפני הקורא את השורה התחתונה. לדעתי זה אינו המצב. אינני חושב שהדבר נעשה בכוונת מכוון, אבל בפועל העירוב בין "הדיון הראשון", הסקירה של עליית האדם על בסיס ממצאים, לבין הדיון השני – אותו אוסף של טענות מוסריות, אונטולוגיות וחברתיות – יוצר מצג שווא של אסמכתה מדעית יצוקה באבן לגבי טיעונים שהקשר בינם ובין ההיסטוריה או המדע קלוש למדי. גרוע מכך: בעיניי, התיאוריה שהררי מטיף לה היא אי-מוסרית, אנטי אנושית ואף אלימה במהותה. כדי לנסות ולבסס את תפיסתי זו אתמקד בשימוש שעושה הררי בשני מושגים: "מדומיין" ו"דת".

מספר על טפח ומכסה טפחיים.
יובל נח הררי בהרצאה
רשיון CC BY 2.0

מוסכמות מדומינות

אומרים שהיוונים הקדמונים היו הראשונים אשר תפסו שיש הבדל בין שני סוגים של חוקים: חוקי הטבע ("פיזיס", כמו במילה פיזיקה) וחוקי החברה ("נומוס", כמו במילה נימוס שאכן משמשת אצל חז"ל, לא רק לגבי אכילה בסכין ומזלג אלא בהקשר של כל מערכת חוקים). לפני ההישג האינטלקטואלי הזה אנשים נטו לתפוס חוק פיזיקלי כמו "התפוח נופל מהעץ כלפי מטה" וחוק חברתי כמו "אסור לקטוף את התפוחים של השכן" כשני כללים מציאותיים במעמד שווה. הפילוסופים היוונים עמדו על כך שזה אינו המצב: נפילתו של התפוח היא חוק טבע שאינו תלוי בהחלטה אנושית. האיסור לקטוף תפוחים מעצו של השכן מבטא הסכמה חברתית, וניתן יהיה לשנותו בכל מיני נסיבות אפשריות, כגון החלטה של אספת העם להפקיר את רכושו של האדם.

האבחנה בין טבע למוסכמה חשפה את הארגון החברתי, כפי שהתבטא במוסד הפוליס היוונית, לאיום חדש. אם אכן חוקי העיר אינם מבטאים אלא מוסכמה, האם יש למוסכמה הזו בסיס? ואם לא, מדוע שלא נשנה אותה? אם באתונה עושים תחרויות

תיאטרון ובספרטה שולחים את הילדים לקרקטיין ובתבאי מקימים גדוד שכולו מורכב מזוגות של גברים נאהבים, האם מישהו פה "צודק" יותר מחברו? האם יש איזו סיבה שחוקי העיר שלי יהיו כאלו ולא אחרים?

גרוע מכך: האם עצם העלאת השאלה לא תגרום לעיר, או למבנה החברתי בכלל, לקרוס? זה מה שחשב ככל הנראה אריסטופנס כאשר העלה בקומדיה שלו 'עננים' את דמותו של אב שבנו מוכן להכות אותו לאחר ששמע לקח מפי סוקרטס ולמד ממנו לפקפק בכל דבר, כולל במצוות כיבוד אב. זה מה שחשבו גם אזרחי אתונה כאשר דנו את סוקרטס למוות באשמה של השחתת הנוער וביזוי האלים. אין שום סיבה לחשוב שהאתונאים היו אדוקים מדי בעבודת האלים שלהם, אבל הם סברו שמי שמטיף לחשיבה חופשית על כל מוסכמה אנושית – וזה מה שאכן עשה סוקרטס – מסכן את האחדות המקודשת של הפוליס. הרקליטוס טען שהאזרחים צריכים להגן על חוקי העיר כפי שהם מגנים על חומותיה, ונטורי קרתא של אתונה לקחו את ההמלצה שלו ברצינות רבה.

ההיסטוריה הראתה שאפשר היה להרוג את סוקרטס, אבל לא את השאלה שנשארה עומדת ומנסרת בחלל האוויר: האם ישנו אורח חיים "נכון", ברמה האישית וברמה הציבורית? האם ניתן לעגן את המוסכמה ב"טבע", כלומר במערכת אובייקטיבית שאיננה תוצאה של החלטה אנושית תלויה נסיבות? האם, כפי שהציג זאת אריסטו, ישנם חוקים אנושיים או חברתיים בסיסיים הנכונים גם ביוון וגם בפרס, כשם שהאש בוערת גם ביוון וגם בפרס?

המוסריות האנושית היא נור
הברירה. עמנואל קאנט

אין מספר לתשובות שניתנו לשאלה זו באלפי השנים האחרונות. אפיקורוס אמר שהטבע מוכיח כי כל יצור שואף להנאה, ולכן החיים למען ההנאה הם אלה המעוגנים בטבע, וההנאה הגדולה ביותר היא ההנאה הרוחנית. תומס הובס הסכים עם אפיקורוס, אך פסע צעד אחד כלפי מטה ואמר שההנאה הגדולה ביותר שיש לו לאדם היא האפשרות לחיות בביטחון ולא לחשוש ממוות אלים מידי שכניו. לוק מצטרף, אבל מדגיש שהאדם רוצה גם לצבור נכסים. ואדם סמית אומר יותר מכך, שהתאוה לצבירת הנכסים מועילה בסופו של דבר לחברה כולה. בנת'ם ומיל הציעו את גישת מירוב ההנאה כבסיס לסדר החברתי: פעל כך שכמה שיותר אנשים ייהנו ככל הניתן. הסטואיקנים סברו שהחיים הנכונים הטבעיים בנויים על מחויבות מוחלטת לעקרונות מוסר פשוטים ועל גישה שאיננה נכנעת לגורל ואינה מרכינה ראש. קאנט מסכים איתם פחות או יותר וכופר לחלוטין בגישה התועלתנית של בנת'ם ומיל. בעיני הרומנטיקאים הגרמנים, כגון פיכטה ושלנינג, החיים הנכונים הם אלה שבהם אדם מפתח ככל האפשר את כוחותיו הפנימיים ההרואיים; וניטשה מוסיף – כן, וגם כל אחד אחראי רק לעצמו ושכל האחרים ילכו לעזאזל. במקביל לכל אלו מתקיימות דתות ההתגלות. אלו – הנצרות

והאסלאם, לדוגמה – טוענות כי המעשה הנכון הוא זה הנעשה בהתאמה עם צו האל כפי שהתגלה לאנשים מסוימים במקומות ידועים. כאן אין מדובר ב"טבע" במובן הרגיל שאנו משתמשים בו במילה זו, אלא על התגלות אלוהית – אבל עדיין דתות ההתגלות מעגנות את אורח החיים הנכון במשהו שהוא חיצוני לנו, ולא במוסכמה חברתית שרירותית.⁵

מה נשאר לאנשים בני זמננו מכל הוויכוח העצום הזה, שהסעיר את העולם במשך אלפיים שנה ויותר? נדמה לי שאצל רוב הבריות קיימת איזושהי גישת "קומון סנס" האומרת שאנו מאמינים בסופו של יום שיש דברים "נכונים" – מוסרית או דתית – אבל מבינים שההכרעה בהרבה שאלות היא קשה. רובנו מסכימים שלא ראוי לגזור את אונזיהם של ילדי השכן כדי להעשיר את האוסף שלי, או שיפה לומר את האמת ולכבד את ההורים ולא לעשות לחברנו את השנוא עלינו. אנו מבינים זאת גם אם איננו מסוגלים להגדיר במדויק את הבסיס הרציונלי או הטבעי של הדרישות המוסריות הללו או לשכנע את עצמנו במקורן האלוהי.

אכן ישנם הרבה מקרים הנתונים לוויכוח חברתי חריף. למשל, הצמחונות או שאלת הנישואין החד-מיניים. אלה הם לכאורה מקרים של חוסר תאימות בסיסית (מה שמכונה incommensurability), קרי, היעדר בסיס להידברות בין צדדים המחזיקים באמות מידה שונות. אך במחשבה שנייה, הוויכוחים הסוערים האלה מטשטשים כנראה את העובדה שרוב מוחלט של הבריות מסכים על ערכם המוסרי של רובם המוחלט של המעשים. עצם העובדה שמשלמי המיסים מצביעים שוב ושוב לממשלות הבונות בסכומי עתק רשת ביטחון כלכלית לאלה שמזלם או גורלם לא שפר עליהם, כולל אנשים שברור כי לעולם לא יזכו להחזיר לחברה את הכסף שהוצא עליהם, מעידה על קיומה של הסכמה בסיסית רחבה שכזו.

ניסוח כללי של אותה עמדה רוחנית-חברתית שבה מחזיקים אנשים בני זמננו יכול להיות מיוסד על אמרתו של קאנט שהובאה כמוטו למאמר זה, ולפיה שני הדברים הממלאים את רוחנו הם כוכבי השמיים שמעלינו והאור המוסרי שבתוכנו. קאנט האמין שישנו איזה בסיס מוסרי אוניברסלי הקיים אצל כל אדם, ושם נתעלם לרגע מכמה דקויות פילוסופיות ניתן לראותו כשקול לווריאציה כלשהי של "מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך". מתפיסה זו נובע כי ללא סיבה כבדת משקל אין לגרום רעה לאדם אחר; ובכלל זה, שיש לאפשר לזולת מידה בסיסית של חירות ויכולת להתפתח על פי רצונו, לפחות ברמה שכל אחד מאתנו תובע לעצמו.

מה שהפעים את קאנט בכוכבי השמיים לא היה דווקא אורם המנצנץ, אלא היכולת של אנשים כמו ניוטון וקפלר להסביר ולחזות את מסילותיהם; ובאופן כללי: כוחה של הרציונליות האנושית להבין את הטבע. יסוד חשוב של החברה המודרנית הוא התובנה שלפיה הרציונליות האנושית מספקת לנו בסיס משותף רחב, ולפיכך היא זו שאותה

ראוי להוציא לרשות הרבים, כפי שהדבר נעשה בדמוקרטיה ליברליות. אותם שני מאורות של קאנט, המוסריות והרציונליות – שניהם בגרסה "אוניברסלית" המוצאת, או האמורה למצוא, נתיבות ללבו של כל אדם – הם גם שני עמודי התווך שעליהם נשענות חברות מודרניות.

כך, אם להציג דוגמה טריוויאלית, כאשר נפתח ויכוח ציבורי בשאלת מהירות הנסיעה המותרת בכבישים בין-עירוניים, הוא יתמקד בשאלת המחיר שישלמו יחידים בחייהם על נסיעה במהירות גבוהה מול התועלת שתהיה לרבים שאיכות חייהם תשתפר (דילמה מוסרית המבוססת על הסכמה בסיסית מובלעת המניחה כי צדק מתבטא ביחס הגון ולא מפלה כלפי אנשים), ויש להניח שבמהלך הוויכוח תעלינה טענות פרקטיות המבוססות על בחינה רציונלית של עובדות, כגון שימוש בסטטיסטיקות כדי להעריך את מידת הסיכון ואת מידת התועלת שיש בהעלאת מהירות הנסיעה המותרת. טענות אנטי-מוסריות או א-מוסריות ("לא אכפת לי מאלו שימותו, שילכו לעזאזל") או טענות שאינן רציונליות ("העליתי אתמול באוב את הרצל שאמר שהמהירות המותרת תהיה 100 קמ"ש") נתפסות ככאלו שאינן ראויות לבוא בקהל.

אינני בא לטעון שיש בחברה שלנו הסכמה כללית על קוד מוסרי כולל או על שיטה רציונלית מקיפה: הסכמה כזו קיימת רק בחברות טוטליטריות וכופייניות, וגם שם רק למראית עין. אבל ההיסטוריה העגומה של מאות השנים האחרונות לימדה אותנו להיזהר מאלה המזלזלים בעקרונות מוסר והבזים לרציונליות. הניסיון מראה שכאשר מתנתקים מן העוגנים הללו, החברה האנושית מפליגה למקומות לא ראויים.

היכן עומד יובל נח הררי ביחס לשאלה הבסיסית שהצגנו? אם אנו מציגים את השאלה לגבי האיש עצמו, הרי אין ספק שמדובר באדם מוסרי ורציונלי לא פחות מכל אחד אחר; ובכמה מקומות בספר אנו אכן רואים טיעונים המשקפים תביעות מוסריות וניתוחים המבוססים על הרציונל. אך אלה, למרבה הצער, אינם עולים בקנה אחד עם התפיסות הפילוסופיות הבסיסיות שהררי טוען בזכותן. הבה נתבונן בהן.

חיסול הרציונליות

בתור התחלה נפנה למושג שהררי משתמש בו שוב ושוב, גם ביחס להיבטים היותר פרוזאיים של הסדר החברתי: המושג "מדומיין". אופן השימוש במושג הזה מודגם בספר דרך האנליזה של היציר המשפטי המכונה חברה בערבון מוגבל, ואנו נלך בעקבות הדיון הזה.

מהי חברה בערבון מוגבל? במרוצת התפתחות יחסי המסחר והקניין הבינו אנשים שקיימת בעיה למשוך משקיעים לחברה אם הם אינם מקבלים הגנה מסוימת מפני הפסדים. נניח שמציעים לי לקנות מניות של חברת פז'ו הצרפתית, כלומר לשלם כסף תמורת חלק מסוים מן החברה. ידוע לי שקיים בהשקעה שלי סיכון: אם מחר

תפשוט חברת פז'ו את הרגל, או תיקלע להפסדי עתק, החלק שלי יאבד את שוויו ואני אפסיד את השקעתי. מאידך גיסא, ייתכן שמחר חברת פז'ו תזכה בחוזי ענק או תמציא מכונית מסוג חדש ופופולרי, וכך ערך השקעתי יעלה פלאים וארוויח ממון רב. בקניית מניות של החברה אני מבטא את הערכתי לכך שהסיכוי לרווח גדול בעיניי מן הסיכוי להפסד.

עד כאן הכול טוב ויפה, אך הבה נשווה בנפשנו סיטואציה עגומה יותר: נניח שחברת פז'ו לא רק תפסיד כסף, אלא תיקלע לחובות עצומים שיעלו על ערך כל נכסיה. האם תהיה במקרה זה לנושים הזכות לבוא אליי אישית, בתור אחד מן הבעלים של החברה, ולדרוש ממני לשלם מכסי את הסכום החסר? האם אני מסכן לא רק את הכסף שהשקעתי, אלא גם את הנכסים האחרים שלי – והם ישועבדו לתשלום חובות החברה? סביר להניח שלו כך היה, הייתי נרתע מלהשקיע את כספי במניות פז'ו. לפיכך הציע המחוקק את האפשרות לייסד חברה בעירבון מוגבל, כלומר חברה שבה הערבות של הבעלים לחובות החברה מוגבלת לאותו ממון שהושקע בה, ואין עליהם חובה לשלם מבייתם במקרה של פשיטת רגל. הפטנט עובד, ואכן הרבה אנשים מוכנים לקנות מניות של חברות בעירבון מוגבל. מי שמספק לחברת פז'ו חומרי גלם או עבודה מודע לכך שבמקרה של פשיטת רגל הוא יוכל לגבות רק את הממון המוגדר כנכסי החברה ולא את הדירות של בעלי המניות, והוא מביא זאת בחשבון כאשר הוא מחליט להתקשר בעסקה עמה.

כעת נניח שקניתי רכב של חברת פז'ו והוא התפרק יום לאחר הקנייה ואני מגיש תביעה בבית המשפט. באופן פורמלי לגמרי ניתן היה לנסח את הכותרת בתור "נדב שנרב נגד מחזיקי המניות של חברת פז'ו, כאשר התביעה מוגבלת רק ביחס לאותו חלק מממונם הרשום כנכסי החברה", וזהו תיאור אמיתי ומדויק של התובע והנתבעים. אבל אנשים הם חסכנים במילים, ולכן בבית המשפט יתברר תיק שכותרתו פשוטה הרבה יותר: "נדב שנרב נגד חברת פז'ו בעירבון מוגבל". המילים שונות, התוכן זהה.

מפתיע לגלות עד כמה יוצא על כך קצפו של הררי:

חברת פז'ו קיימת בדמיונם המשותף של בני אדם, ומה שמקיים אותה הם סיפורים שבני אדם מספרים זה לזה ... איך בדיוק יצר ארמאן פז'ו את חברת פז'ו? באותו אופן שבו מכשפים יוצרים רוחות ושדים וכוהנים יוצרים אלים: הוא סיפר סיפור ושכנע את עצמו ואת כל הסובבים להאמין בסיפור הזה ... פז'ו הלך לאתר קסמים – משרדו של עורך דין – ובעזרתו של המדיום המקומי ערך טקס רב רושם ... בתוספת לחשי קסם סתומים והשבעות נוראות, ואברא קדברא – חברת פז'ו נולדה ... (עמ' 19–38)

סדר מדומיין הינו מערכת של כללי התנהגות ... אשר מבוססים לא על אינסטינקטים חברתיים או על היכרות אישית אלא על אמונה במיתוסים משותפים ... מדוע המנכ"ל

מאמין בקיומה של החברה? מכיוון שגם סמנכ"ל הכספים מאמין בקיומה, וגם עורכי הדין מאמינים בקיומה ... וגם אשתו מאמינה בקיומה ... (עמ' 125)

מה רוצה הבנאדם? מדוע הסכמה בין אנשים, הסכמה תמימה ופשוטה יחסית, מרוממת בפי הררי למדרגה של כישוף, מיתוס, "האגדה על חברת פז" (כך בתוכן העניינים), "סדר מדומיין בין סובייקטיבי" ושאר מילים מפוצצות? במה ההסכמה העומדת ביסודה של החברה בע"מ שונה מכל הסכמה חברתית שנעשית למען היעילות? במה היא שונה מההחלטה של בתי המרקחת למכור משככי כאבים או מההחלטה לתת לתלמידים ולמורים חופשות בחגים?

המצב די ברור. מה שמפריע להררי איננו מוגבל לפלטפורמה המשפטית המאפשרת לייסד חברות בעירבון מוגבל. הררי דוחה, חד וחלק, את הרציונליות האנושית כבסיס, לפחות חלקי, לארגון החברתי האנושי. הוא פשוט לא מכיר בחשיבה רציונלית. בעיניו כל דבר שאינו מעוגן בחוק טבע הוא מוסכמה, ואין מוסכמות רציונליות. כולל מוסכמות הבנויות על הנחות פשוטות על טבע האדם, כמו אותה הנחה שלפיה אדם לא ישקיע את כספו בחברה אם הפסדיו יכולים לעלות על השקעתו. אין לי מושג מדוע הררי נסחף לעמדה כזו, או מדוע הוא סבור שהיא קונסיסטנטית,⁶ אבל זוהי ככל הנראה עמדתו. בכך עקר הררי את העוגן הראשון של הסדר החברתי – הרציונליות.

הכול דת

כפי שתואר לעיל, העוגן השני של החברה שלנו הוא איזושהי תפיסה של חובה מוסרית האוסרת על אנשים לעשות דברים מסוימים, בדרך כלל בהקשר של גרימת רע לאנשים אחרים. את הטיפול בנושא זה נמצא בפרק השנים-עשר של הספר, שבו נפנה הררי לדון בתופעה אנושית ידועה למדי: דת.

המושג דת העולה במוחנו בדרך כלל כאשר אנו חושבים על דת ודתיות, המחשבה על מאמינים השופכים לכם בתפילה בבית הכנסת או כורעים ברך בכנסייה, שונה במקצת מן ההגדרה שנותן לו הררי. לדבריו,

אפשר להגדיר דת כביסוס של מערכת חוקים וכללים אנושית על אמונה בסדר על-אנושי ... מה שדתות עושות זה להעניק לגיטימציה על-אנושית למערכות חוקים וכללים אנושיות ... דתות מסבירות שחוקיה של החברה האנושית לא נוצרו בשרירות ליבם של אנשים, אלא משקפים סדר אבסולוטי על אנושי... האסלאם והקומוניזם הם דתות, כי שניהם מנסים לגזור חוקים אנושיים באמונה בסדר על-אנושי. (עמ' 212–213)

תפיסה מעניינת. מרקס, כזכור, השתמש במלה "אידיאולוגיה" בניסיון לבדל את תורתו משאר סוגי האידיאות שבהן החזיקה האנושות מימי קדם ועד עתה. מרקס טען שכל האידיאות האלו היו רעיונות כוזבים, שתכליתן הייתה להצדיק את שלטונם

של המעמדות השליטים בחברות שונות, ואשר על כן אחת דינן להיות מוחלפות בידי המרקסיזם או הקומוניזם, שאינן אידיאולוגיה אלא מדע. בהקדמתו ל'הקפיטל' התפאר מרקס בכך שהוא גילה את "חוק התנועה הכלכלי של חברות מודרניות", ועל קברו הספיד אותו עמיתו פרידריך אנגלס והשווה בין דרווין אשר "גילה את חוקי ההתפתחות של העולם האורגני" למרקס, מגלה "חוקי ההתפתחות של ההיסטוריה האנושית". לכאורה ניתן להתייחס לעמדה כזו באחת משתי דרכים: להסכים עם אותה תצפית מדעית של מרקס, או לטעון שהיא פשוט איננה נכונה, וזה בערכה למי שיטען כי אלקטרון בשדה מגנטי ינוע על קווים ישרים.

הררי איננו חושב כך. מבחינתו, עצם היומרה לגזור סדר חברתי מ"עקרונות על אנושיים" הופכת את העניין כולו ל"דת". כאשר הוא מדבר על "אמונה בסדר על אנושי" אין כוונתו למה שאנו מכנים אלוהי, או למשהו הנובע מכוחות רוחניים מטפיזיים כלשהם. הררי מכנה בשם "סדר על אנושי" גם כל טיעון על מבנה החברה ומנהגיה הנובע מתצפית אובייקטיבית או מדעית, בין שהיא נכונה ובין שאיננה נכונה (עמ' 212). הדבר היחיד המציל, בעיניו, את תורת היחסות מלהיות "דת" הוא ש"עד כה איש לא ניסה לגזור ממנה חוקים וכללי התנהגות המחייבים את בני האדם". עד כה!

כדי להדגים את האבסורד ברעיונותיו של הררי, הריני להמציא בזה דת חדשה: דת הזהירות בדרכים. הדת שלי בנויה על "עיקרון על-אנושי": בסקרם רחבי היקף שערכתי נמצא כי אם על אותם כבישים חלק מהאנשים ינהגו בצד ימין של הכביש, כמו בישראל, וחלקם ינהגו בצד שמאל, כמו באנגליה, ישתרר תוהו ובוהו שיביא לתאונות דרכים קשות ולעיכובים חמורים בתנועה. מדובר בעיקרון "על-אנושי" מבוסס הרבה יותר מתצפיתו של מרקס שהסדר הקפיטליסטי מביא להצבר הון גדל והולך אצל מעט פרטים ולהתרוששותם של כל היתר. כעת, מהעיקרון העל-אנושי שלי אני גוזר "חוקים וכללי התנהגות המחייבים את בני האדם". בפרט, אני מסיק שכל מדינה או רשות מקומית חייבת להכריז על חוק המחייב אנשים לנסוע בצד מוגדר אחד של הכביש, ולאכוף את החוק הזה אם ברצונה למנוע תאונות. בינגו! בזה הרגע המצאתי דת חדשה העונה על כל הקריטריונים שהציב הררי. אני מקווה שכאשר תעמידו פסלים שלי בחוצות הערים כדי לסגוד להם לא תשכחו לשלוח לי תמלוגים.

מה מביא את הררי לכתוב את דברי ההבל המופרכים האלו? שוב, לא קשה לזהות את הטענה הבסיסית: לדעת הררי לא קיים סדר חברתי "נכון", נקודה. הסדרים חברתיים אינם יכולים להיות מיוסדים לא על המוסר, לא על הרציונליות וודאי שלא על המסורת – בין אם היא נתמכת בניסיון האמפירי של דורות רבים כפי שהציע אדמונד ברק, או שהיא משקפת את רצונו של האל כפי שנמסר לבני האדם כמו שמציעות דתות כמו האסלאם או הנצרות. מרקס טען שהעובדים בני מעמד הפועלים חיים בקיפוח נורא (טענה מוסרית), והציע את מה שנראה, בעיניו לפחות, כארגון רציונלי

של החברה אשר יפתור את הבעיה הזו. בעיניי כל אחת מהטענות האלו היא טענה ראויה שיש לדון בשאלת נכונותה תוך שימוש בעקרונות המוסר שבליבנו וביכולת הרציונלית שבמוחנו. ואילו בעיני הררי כל טענה מסוג זה, בלי קשר לשאלת נכונותה או אי נכונותה, היא המצאת דת חדשה.

נדמה לי, אגב, שכדאי להשתחרר מן הנוהג המוזר להגדיר מיילים באופן השונה ממשמעותן בשפה המקובלת. אני יכול לכתוב מאמר מלומד שבו אגדיר "פשע" בתור כל מה שנעשה על ידי הממשלה הקנדית, ולאחר מכן אדבר על קנדה בתור "המדינה הפושעת ביותר בעולם" או על "פשעי הקנדים", והכל יהיה אכן קונסיסטנטי ומתאים להגדרה שלי. עם זאת, בורים צרי מצח מחוץ לאקדמיה עלולים לחשוד בי בניסיון להציג את ממשלת קנדה באור שלילי משהו, וכדאי למנוע תופעה זו מראש.

ובכן, כיצד כוננו ההסדרים החברתיים שלנו? או אלו של כל קבוצה אחרת בעבר, בהווה ובעתיד? המקור היחיד להסדרים חברתיים שהררי מכיר בו אינו לא המוסר ולא השכל אלא הכריזמה של אדם יחיד או של קבוצת אנשים קטנה. כריזמה שמכוחה אנשים יכולים לברוא מיתוסים אדירים ולשטוף בהם את מוחו של הציבור המטומטם. בעטיים של מיתוסים אלה אנשים מוכנים להישלט על ידי "המדינה", או מנגנון שלטוני אחר, שבכל מקרה אינו אלא הסוואה לקבוצת אליטה שיש לה מונופול על האלימות החוקית (כלומר על האלימות הנחשבת לחוקית) והיא מנצלת אותו להבטחת זכויות היתר שלה. "כל החברות האנושיות בנויות על חלוקה היררכית של בני אדם לקבוצות שונות, כל החלוקות הללו הן מדומיינות, וכל החלוקות הללו יוצרות אפליה לא צודקת" (עמ' 143, ההדגשות שלי). סוף פסוק.

לא קשה לזהות את המלחינים המקוריים של השירים שהררי מפזם. ההנחה שלו כי אין שום סדר חברתי רציונלי או מוסרי, אלא רק כזה הנובע מן המיתוס והכריזמה, מקורה בסוציולוג המשפיע ביותר של המאה העשרים, מקס ובר, שאותו עצמו ניתן לתפוס כפופולריזטור של עמדותיו האנטי-רציונליות והא-מוסריות של הפילוסוף הידוע פרידריך ניטשה.⁷ תפיסתו של ובר את השלטון כבעל מונופול על האלימות, הצגתו את האישיות הכריזמטית, יוצרת המיתוסים, כמוקד שממנו נובעים ערכיה של תרבות מסוימת, מוקד שאינו כפוף לשיקולי מוסר או לאילוצי החשיבה הרציונלית, היא היא התפיסה הבסיסית שהררי מוכר בפרקים 2 ו-12 של ספרו. אולי לא מיותר להזכיר ששומעי לקחו של ובר באוניברסיטת מינכן בשנת 1920 יכלו, לאחר שנים מועטות, להתבשם מתורתו של ארכי-טיפוס של מנהיג כריזמטי במרחק כמה רחובות משם. אומרים שהבירה הייתה מצוינת, והקריקטורה הנפלאה של אוסקר גראבנס שהררי מביא בסוף פרק 12 מראה שהם ידעו בדיוק מה הם עושים.

תודעה כוזבת ורצון מושתל

באופן מוזר מעט, הררי אינו תומך רק בפילוסופית החיים של ניטשה ובא־רציונליות שלו. בו בזמן הוא עושה נפשות גם לתיאוריה מורעלת אחרת: הנחת הרצון הכוזב או המושתל.

הרעיון הכללי, שלמיטב ידיעתי שורשיו נטועים בתורתו של הגל (ואולי לפניו אצל רוסו), הוא שמה שנדמה לנו כרצוננו, למשל ללכת לים, להצליח בעבודה, או ליצור יצירת אמנות כלשהי, איננו רצוננו ה"אמיתי". הוא בסך הכול הלך נפש כוזב שהושתל בנו בידי אותם כוחות חברתיים כבירים וחסרי שליטה, על ידי אותן "דתות" וסדרים מדומיניים. "אפילו מה שנראה לבני אדם כרצונות אגואיסטיים לחלוטין, מתוכננתם בדרך כלל על ידי הסדר המדומיין הקולקטיבי"; "רוב האנשים חושבים ... שהרצונות שלהם הם אותנטיים ועצמאיים ... [אבל] האמת היא שהתרבות מתכנתת את בניה ובנותיה ברבדים העמוקים ביותר..." (עמ' 122, ההדגשות שלי).

האם כולנו רבובטים מתוכננתים? האם איננו מכירים את רצונותינו?

אמת – כולנו מרגישים בבעיה שאפשר לקרוא לה חולשת הרצון: אנחנו רוצים לעשות דיאטה ובכל זאת אוכלים את עוגת הקרם, חפצים להפסיק לעשן אבל נכנעים לפיתוי רק עוד פעם אחת. סביר לראות כאן שתי רמות של רצון: הרצון היותר אותנטי, המבטא טוב יותר את מהותי, הוא לעשות דיאטה, ואילו הרצון לאכול את העוגה בא מרובד חיצוני יותר ופחות עצמי (אחרי הכול, איש אינו אומר "רציתי לאכול עוגה אבל נכנעתי ליצרי והמשכתי בדיאטה"). במובן זה החילוק בין רמות שונות של רצון נראה הגיוני.

החידוש, שהיום מטיפים לו לא מעט מאנשי האליטות – ממסדרונות האקדמיה להיכלי הישיבות ומכס המשפט לאשראם ההודי – הוא באמירה כי הרצון האמיתי והאותנטי שלי יכול להיות לא מודע. אם זה המצב, מושג הרצון החופשי (ועמו החירות) נעלם, והשאלה היחידה הנשארת היא מיהו זה המיטיב ממני לדעת מה אני רוצה, מיהו המתכנת היודע למה אני מתוכנת וכיצד ניתן לשנות את התוכנה באופן שייטיב עם ה"אני האמיתי" (אם קיים בכלל משהו כזה) שלי אין כל יכולת לעמוד על מהותו.

כינתי את התיאוריה הזו "מורעלת" מפני שהיא מחסלת, שוב, הן את הרציונליות הן את המוסר בכל מה שקשור לקביעת סדר חברתי או פוליטי. אצל רובם המוחלט של בני האדם הצו המוסרי הבסיסי הוא שלא להזיק לזולת, וברגיל המושג "נזק" נמדד ביחס לרצונותיו של הזולת: אם מנעתי ממישהו ללכת לים, אין בכך שום נזק אם הוא לא חפץ בכך. גם ההסדרים הפוליטיים בחברה בנויים על איזון בין אינטרסים של קבוצות שונות, אינטרסים המבטאים רצונות של בודדים או של קבוצות של אנשים.

את כל זה הררי מוחק. אם רצוני אינו רצוני, אז כל גורו, כל שרלטן או כל דיקטטור אכזר יכול לטעון שהוא לא באמת כופה אותי אלא להפך, משחרר אותי מהרצון הכוזב ומעניק לי את החירות שבהליכה בעקבות רצוני ה"אמיתי". זוהי הצורה המשפילה ביותר של עריצות: ממשלה פטרנליסטית שאינה סתם כופה על אזרחיה את מעשיהם, אלא גם מסבירה להם מתוך רחמנות רבה שהיא בסך הכול עוזרת להם להשתחרר מרצונותיהם הכוזבים לטובת הדבר שהם באמת רוצים, גם אם אינם מכירים בכך. מקסימיליאן רובספייר מוחא כפיים. גם פול פוט.

יתר על כן: מה שהררי טוען כאן הוא שהיצור המכונה "אדם" ניתן לחישול וריקוע ללא גבול, שהרי כל אחד יכול לעשות כל דבר ולחשוק בכל דבר אם רק תיכפה עליו המסגרת המדומיינת הנכונה. זוהי תורה שהמרקסיסטים והקומוניסטים עשו בה שימוש נורא. ניסיונם לברוא את חברת המופת הסוציאליסטית שבה כל אדם יעבוד קשה כמיטב יכולתו אף על פי שהוא ישתכר לפי צרכיו ובאופן שאינו תלוי בעבודתו, כלומר לכונן מעין גן עדן אלטרואיסטי, כשל – אף כי הם השקיעו מאמצים כבירים ביצירת "האדם החדש" (כולל כדור בראש לכמה מיליוני אנשים ישנים), שלטו במשך שלושה דורות על כל אמצעי התקשורת ושטפו את מוחם של נתיניהם. לכאורה די בכישלון הזה כדי לאותת על כך שישנם אולי גם כמה יסודות קבועים בטבע האדם, אבל הידיעה המרעיעה הזו לא חלחלה כנראה לקפיטריות בהר הצופים.⁸

תיזת הרצון הכוזב מתאימה אמנם לרעיון שלפיו אין טבע אלא רק מוסכמה, אבל היא מביאה את התמונה הכוללת של ההיסטוריה האנושית למסלול מעגלי מטורף: לפי הררי, הסדר החברתי כולו מדומיין ואין לו שום עיגון מחוץ להסכמה חברתית שהוא מכנה "דת". דתות, כפי שכבר למדנו, אינן אלא מילת כיסוי לשיטות המנציחות אפליה בין אנשים על בסיס לא מציאותי, וזאת במטרה לשרת את האינטרסים של קבוצות אליטה. אבל מהם האינטרסים של קבוצות האליטה, מדוע הן מעוניינות לשלוט ולשעבד את האחרים? אהה: פרעה רוצה לבנות פירמידות, ביל גייטס רוצה חופשה באיים הקריביים, אבו-בכר אל-בגדאדי רוצה ח'ליפות איסלאמית עולמית, וכל הרצונות הללו אינם רצונותיהם שלהם, אלא שאיפות שתוכנתו לתוכם על ידי ה"תרבות". לסיכומו של יום: אנשים מדמיינים את רצונותיהם, וכדי לספק את רצונם המדומיין הם יוצרים סדר מדומיין, בודים לעצמם אל מדומיין, ומכוחו הם מייצרים תרבות מדומיינת, הקובעת את רצונם המדומיין. חד גדיא, חד גדיא.

* * *

המסר העיקרי של הררי, בפרקים שטיפלתי בהם כאן, הוא אי-רציונליות וא-מוסריות. לא לאורך כל הספר, אבל בחלקים נכבדים ממנו, הררי חותר להקטין ככל האפשר את תפקידה של החשיבה הרציונלית ואת כוחו של המכנה המשותף המוסרי בסיפור עלייתו של האדם; להדגיש, לעתים בצורה הגובלת במגוחך, דווקא את אותם

אספקטים של כסל ורשע שיש בחברה האנושית; ולהציג אותם כגורם המרכזי שהביא את המין האנושי למצבו כיום. אבל למי בעצם אכפת? בפני מי אנו אמורים להצטדק או להתבייש: בפני השימפנזים? בפני אלוהים? בפני החיזורים? מי אמור לתת למין האנושי ציון כלשהו, ולמה זה משנה?

לא מתוך רצון פתטי להגן על כבודו של המין האנושי ישבתי לכתוב את הביקורת הזו, אלא בשל החשש מן השפעה הפוליטית שיש לדעות שהררי מנסה להפיץ. דעות אלו מייצגות תפיסת עולם השומטת את הבסיס הרציונלי והמוסרי מתחת לרגליו של הסדר החברתי ומעמידה את תמונת העולם על שדות כוח, אינטרסים ותודעות כוזבות.

כאמור, אין מדובר כאן במשהו חדש, ובני האדם ששרדו לאורך מחציתה הראשונה של המאה העשרים צברו ניסיון מאוד לא נעים עם תיאוריות האומרות כי לפוליטיקה אין דבר וחצי דבר עם רציונליות, המזלזלות במוסר בסיסי, המכחישות את האותנטיות ברצונותיהם של אנשים, והסבורות כי האדם ניתן לחישול ולשינוי ללא גבול על ידי השלטון. אין שום סיבה לנסות ולחזור על הסאגה הזו. גם ככה מסתובבים בעולם יותר מדי מטורפים רצחניים.

בעולם אידיאלי ראוי היה שהאוניברסיטאות תצענה הגנה בסיסית, אם לא על המוסר, לפחות על הרציונליות. מחויבותה של הקהילה האקדמית לגישה מנתחת, לחוסר פניות, לאמת (סליחה על המילה), הייתה אמורה להיות אבן הראשה של ההתנהלות הרציונלית בחברה האנושית. למרבה הצער כבר שנים רבות נשמעות מכיוונו של מדעי החברה והרוח גם זמירות אחרות. אם במחלקה לפסיקה לא יעלה על הדעת לתת לסטודנט תואר דוקטור בלא שהשקיע את זמנו בניחותן של תופעות טבע והעלה מסקנות חדשות במחקרו, הנה לדעת הררי לכל ציידת-לקטת היה ראוי להעניק "כמה וכמה תארי דוקטור: בבוטניקה, בזואולוגיה, באתולוגיה, בגיאולוגיה, באקולוגיה, בגיאוגרפיה, ואולי גם ברפואה ובהנדסה" (עמ' 57), וזאת בגלל "הידע האנציקלופדי" שאותה ציידת-לקטת צברה על החי, הצומח והדומם באזור שנדדה בו עם שבטה.

ראוי להזכיר שלא רק לציידות-לקטות מגיע הכבוד הזה. ככל שהדברים אמורים בידע (בניגוד לחשיבה מנתחת) ניתן להעניק את סדרת התארים המרשימה גם לכל לביאה, בת יענה או קופת שימפנזה. עם כמות כה גדולה של תארים אפשר יהיה אולי למנות אותה גם למרצה בחוג להיסטוריה. בתנאי, כמובן, שתלמד לרכל כדבעי.

תנודד מאה קילומטר הלאה, הרי בתוך עשרת אלפים שנה נגיע למרחק הדרוש. חשבון זה יהיה נכון אם ורק אם הנדידה היא מכוונת, כלומר אם בכל פעם בה נפרדו שתי חבורות כאלו אחת מהן העתיקה את שדות הצייד שלה לכיוון סין. היות שהדבר בלתי אפשרי,

1. כך לדוגמה טוען הררי (עמ' 56) כי הגעתם של ציידים-לקטים מאפריקה לסין, מרחק של כעשרים אלף קילומטרים בקו לא אווירי, בתוך עשרת אלפים שנה היא סבירה לחלוטין, מפני שגם אם פעם בחמישים שנה תתפצל חבורת לקטים לשתי חבורות שכל אחת

5. את התופעה שבה תיאוריות יפח מן הסוג הזה מוצאות את דרכן להוצאות מדעיות מובילות ולעיתוננים רבי יוקרה כגון Science ו-Nature יחקרו, יש להניח, ההיסטוריונים בדור הבא, אם רק יישאר להם זמן מן העיסוק בסוגיות עסיסיות כמו בעלה הבוגד של הפרופסורית.
6. הררי טוען שגם פסיקאים גרעיניים מבלי את ארוחות הצהריים שלהם בשיחות על נושאים דומים. נער הייתי וגם זקנתי במסדרונות המחלקות לפסיקה, והסבתי ללאנצ'ים עם לא מעט אנשים, ואיני זוכר אף פעם בה שמעתי רכילות מהסוג הנ"ל. אנשים מדברים קצת על העבודה, קצת על פוליטיקה, על מטלות ההוראה והשיפוט שלהם – לא הרבה יותר מזה. אולי הבעיה היא שאיני פסיקאי גרעיני.
7. גם בתוך הדתות ניתן למצוא את האבחנה בין אלה מחוקי הדת שניתן היה לגזור אותם גם מהתבוננות בטבע ללא צו האל (מה שקרא רב סעדיה גאון "מצוות שכליות", והכנסייה הגדירה בתור "החוק הטבעי") לבין אלה שמקורם הוא בהתגלות בלבד (מצוות שמעיות).
8. מכיון שהררי הוא ככל הנראה דרוקציוניסט, ולכאורה חייב יהיה להודות שהלפי עמדתו האדם הוא רובוט ביוכימי, כלומר שאין בחירה חופשית, לא מובן למה הנחות על טבע האדם שונות מהנחות על גלים אלקטרומגנטיים.
9. להרחבה ראו מאמרי "פרידריך ניטשה כברסלבר", **אקדמות כ"ג, עמ' 63**.
10. יש להעיר, אולי לזכותו של הררי, שהוא איננו קונסיסטנטי עד הסוף עם טענותיו אלו. כך, לאחר שהוא מסביר ש"הביוולוגיה מאפשרת, התרבות אוסרת" (עמ' 153) ומשליך מכאן על היחס בין גברים לנשים בהיסטוריה, הוא טוען בשלב מסוים (עמ' 159) שלאור תפוצתן הרבה של חברות פטריארכליות במרחב ובזמן "סביר יותר להניח ש... יש סיבה ביולוגית אוניברסלית לכך שכל החברות האנושיות העניקו עדיפות לגברים על פני נשים", כלומר הוא מכיר במובלע באפשרות שישנה קורלציה בין אופני התנהגות חברתיים ובין הטבע, ואם כך, הרי שלא כל דבר הוא מוסכמה מדומינת. מה לגבי זכויות אדם?
2. כל ההפניות לספר 'קיצור תולדות האנושות' הן למהדורת 2013.
3. כדאי להקדיש כמה מילים גם לתיאוריה המביאה את הררי לדון בחשיבותה של רכילות. לפי תאוריה זו, ההתקדמות האנושית הגדולה עם המצאת השפה אינה קשורה לאפשרות שנפתחה בפני אנשים להעביר אינפורמציה זה לזה לגבי מאורעות בטבע (אפשרות שהוא מכנה "יש אריה ליד הנהר"), אלא לאפשרות שנפתחה בפניהם לרכל על אחרים בתוך הקבוצה, ומתוך כך גם להגדיל את הקבוצה. זוהי תיאוריה חסרת בסיס במידה הגובלת בגיחוך. ראשית, אין כמובן לשום אדם אינפורמציה אמיתית לגבי מה שקרה אצל הציידים-לקטים, וקשה לדמיין ממצא ארכיאולוגי או אחר שיתמוך ברעיון כזה. שנית, אין שום סיבה אפריורית להניח שרכילות תומכת ביציבות של קבוצות. על פניו, חברה שמקפידים בה על דיני "שמירת הלשון" לפי ספריו של בעל ה"חפץ חיים" תהיה יציבה יותר מחברה שבה כל אחד מרכל על השני מאחורי גבו.
4. וכמובן, באותו מחיר ניתן להמציא אינסוף תיאוריות אלטרנטיביות שיהיו משכנעות או מופרכות באותה מידה. תיאוריית שורב על השימוש של ציידים-לקטים בשפה, המוצגת בזאת לראשונה ולאחרונה, אומרת שהשפה מעודדת את הגדלת שיתוף הפעולה בקבוצה אנושית מפני שהיא מאפשרת היררכיה ניהולית: לשום להקת בבוניס אין סגן מנהל לענייני פליית כניס, מפני שזכר האלפא העומד בראש הקבוצה אינו יכול להסביר לסגן שלו מה מטרתו, או לשלוח אותו להעסיק קבוצת בבוניס יריבה בזמן שהוא מאגף אותם מימין. רק תקשורת מאפשרת שליטה על ידי מפקדי משנה (חשבו על החזיתות בשדה הקרב שהתרחבו והלכו ככל שהתקשורת השתכללה ואפשרה למפקדים להעביר פקודות למקומות מרוחקים).